

УДК 159.922.6:373.2

Мороз О. І.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
вчений секретар Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне)

Мороз Ю. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології,
Міжнародного економіко-гуманітарного університету
імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне)

**ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН НА ЯКІСТЬ
ПСИХІЧНОГО, ЕМОЦІЙНОГО ТА МОРАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ДИТИНИ**

У статті розглядаються особливості впливу батьківсько-дитячих взаємин у сім'ї на якість психічного, емоційного та морального розвитку дитини.

Ключові слова: міжособистісне спілкування, психічний розвиток, соціальна ситуація розвитку, суб'єкт активності, самосвідомість дитини, емоційний розвиток.

Становлення людини як індивіда та особистості, відповідно до концепції Л. С. Виготського, передбачає діалектичну взаємодію двох відносно автономних, але нерозривно взаємопов'язаних рядів розвитку — природного і соціального. Кожному віку притаманна своя специфічна соціальна ситуація розвитку, певне співвідношення умов соціального середовища і внутрішніх умов формування особистості.

Досягнувши певного віку, дитина, незалежно від особливостей її індивідуального розвитку та рівня готовності, потрапляє у визначене даним суспільством становище і тим самим у систему об'єктивних умов, які і детермінують характер її життя та діяльності на даному етапі. Відповідати цим умовам для дитини життєво важливо, оскільки саме від цього залежить її емоційне благополуччя. Характер такого становища визначається, з одного боку, об'єктивними потребами суспільства, з іншого, — існуючими уявленнями про вікові можливості дитини та ідеал її розвитку. Конкретизується це становище для кожного вікового етапу розвитку особистості в її особливих взаєминах з оточуючими людьми, в особливій провідній діяльності, у визначеній системі прав і обов'язків.

Психічний і особистісний розвиток дитини, таким чином, є результатом присвоєння культурного досвіду в створюваній дорослим особливій соціальній ситуації розвитку. Співзвучна ситуація характеризується взаєминами, які встановлюються між дорослим і дитиною. Фактично соціальну ситуацію розвитку можна оцінити через систему тих вимог, котрі пред'являються «світом дорослих» до дитини, та тих прав, котрі їй надаються. Саме у такій ситуації в дитини з'являється можливість не тільки привласнити соціальний досвід, але і зробити крок у своєму розвитку.

Зміни, що відбуваються, характеризуються виникненням новоутворень, котрі зумовлюють трансформацію ставлення дитини до створеної для неї дорослим ситуації. При цьому ставлення до ситуації з боку дорослого і дитини є діаметрально протилежним: дорослий, в силу того, що він є «творцем» ситуації, прагне її зберегти, дитина ж, навпаки, прагне вийти за її межі в силу того, що вона постійно розвивається. В понятті соціальної ситуації розвитку, таким чином, підкреслюється залежність дитини від соціуму (у тому числі і від конкретних дорослих) як тієї системи, котра забезпечує дитячий розвиток. Вирішальним фактором психічного і особистісного розвитку при цьому виступає, насамперед, та система емоційно насичених і діяльнісно опосередкованих взаємин, які характеризують всю систему життєдіяльності дитини. Видатний вітчизняний психолог С. Л. Рубінштейн писав: «Через відношення до інших людей формуються в людини і специфічні людські почуття до самого себе як людській істоти, як особистості, формуються особистісні почуття як почуття суспільні» [5, с. 356].

При цьому важливо, що дитина вже від народження є суб'єктом активності, а не стає ним в процесі навчання та виховання. Процес розвитку є результатом не впливу на дитину з боку інших членів суспільства, а її взаємодії з ними. В спільній діяльності дитини і дорослого виявляється саме ця взаємодія, зіштовхнення активності дитини та дорослого.

У спільній діяльності дитини і дорослого характер їх активності суттєво відрізняється. Первинно дитина проявляє спонтанну, стихійну активність, тоді як активність дорослого є соціалізованою, «культурною», тобто спрямованою на передавання дитині історично вироблених психологічних засобів та способів дій, соціальних норм, традицій, культури загалом. Завдяки такій взаємодії з дорослим активність дитини також поступово «окультурюється», збагачується цими засобами та способами, починає все більшою мірою відповідати вимогам суспільства.

У протилежному випадку, коли спонтанна активність дитини була б відсутня або повністю пригнічувалася у процесі виховання, то мала б місце лише адаптація, пристосування дитини до суспільства, а весь розвиток дитини зводився б лише до освоєння нею культури, наявної на сьогоднішній день, проти чого різко заперечував Д. Б. Ельконін, стверджуючи, що справжній розвиток ніколи не зводиться до адаптації. При цьому виховання, спрямоване на повне витіснення спонтанної активності дитини, веде до стагнації та деградації суспільства [2].

Дуже цікаву і психологічно яскраву характеристику місця світу взаємостосунків з людьми в житті дитини дає С. Д. Максименко. «Мати проявляє випереджуючу ініціативу — вона бачить те, чого ще немає в поведінці дитини, але, реагуючи на дійсну поведінку, коригуючи її, показуючи дитині своїм станом, відношенням, мовленням — чого від неї чекають, вона активно формує рух і отже — саму особистість. Мати мимовільно ставить дитину в діалогічну, активну позицію по відношенню до себе, тому що інакше, виявляється, просто неможливо. Особистість виявляється у взаємодії і в ній вона формується. Так, вона відпочатково самоінтенціо-

нальна, вона — саморозвивається, але дуже швидко виявляється, що треба йти разом. І це — приємно, результативно, цікаво і зручно. Дитина дуже рано демонструє радість від контакту, тому що лише в ньому вона здійснюється. Активно, загострено спрямована на дорослих, дитина привласнює соціальний досвід, наслідуючи їхні взаємостосунки, але в аспекті цих стосунків дитина виходить в суб'єктно-центровану позицію і «від себе», як від центру активності, ставиться до дорослих, і саме тут, в цьому процесі, вона стає вперше дійсною особистістю як суб'єктом; починає формуватися самість. В цьому сенсі, з точки зору соціальної позиції дитини (їй ще неможливо усвідомити ставлення дорослого до себе, але вже легко фіксувати стосунки між близькими дорослими), ми говоримо, що суттєвішим для її розвитку є міжособистісні стосунки близьких дорослих — адже вони — об'єкт привласнення. Це важливіше і з боку психологічного тла розвитку — саме дорослі можуть створювати атмосферу любові. Дитина активно охоплює світ, «захоплюючи» і накопичуючи враження, які складають досвід і є підґрунтям для внутрішнього світу. Але цей світ не виникає без мови. Істота стає культурною через те, що вона «запліднюється» цим світом опосередковано, через символ. Головна здібність людини — символізувати світ, — засвоюється нею через контакт і спілкування з іншою людиною. Так створюється внутрішній світ і виникає Я: соціально відтворена функція взаємодії дорослих, що були пращурами дитини. Поява Я означає, що дитина зрозуміла сутність інших людей як Я, вона ввійшла в контекст цього життя. Плин життя дитини набуває рефлексивно і суб'єктно забарвленого стану. Вираз «Я сам» означає, що дитина усвідомила себе, і баланс дихотомічної пари біологічного і соціального в *нужді* порушився. Це і означає, що відбулося соціальне запліднення. Тепер з'являється необхідність автономної взаємодії зі світом — адже розвиток психіки не здійснюється іншим чином» [4, с. 128].

Міжособистісне спілкування, таким чином, виступає тією необхідною умовою буття людей, без якого неможливо повноцінне формування не тільки окремих психічних функцій, процесів і властивостей людини, але й особистості у цілому. Аналізуючи розвиток психіки в онтогенезі, О. М. Леонтьєв відзначав, що спілкування — чи у формі спільної діяльності, чи у формі спілкування мовного, чи навіть тільки уявного, складає необхідний і специфічний розвиток людини в суспільстві. Процес засвоєння дитиною специфічних людських дій відбувається через міжособистісне спілкування [3].

У контексті сказаного доречно згадати таке досить відоме явище як «синдром шпитальності». Справа в тому, що наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття в силу соціальних причин в Європі з'явилося багато притулків, які часто називали «фабриками ангелів» (через надзвичайно високий рівень смертності, особливо в перші місяці та роки життя дітей). Діти, які виживали, різко відставали від однолітків у загальному фізичному та, особливо, у своєму психічному розвитку. Так, навіть у три роки вони не володіли найпростішими навичками самообслуговування, не дотримувалися охайності, майже не говорили, виявляли разючу пасивність, чи, навпаки,

неадекватну агресивність. Описаний комплекс і отримав у свій час назви «синдрому шпитальності», надзвичайно драматичні вияви якого образно описує у своїх роботах Спітц [6].

Вивченню особливостей розвитку спілкування у дітей, які виховуються в дитячих закладах інтернатного типу, присвячені дослідження і багатьох вітчизняних психологів і педагогів. Проведені ними дослідження показали, зокрема, що дефіцит спілкування дітей с дорослими в інтернатних закладах спричинює появу стану психічної деривації, драматично впливає на формування особистості дитини, знижуючи темп і рівень психічного розвитку, досягнутий у ранньому віці.

До кінця першого півріччя у дитини, поряд з потребою у доброзичливому впливі з боку дорослого, розвивається ще й потреба у практичному співробітництві з ним, що якісно змінює форму спілкування, перетворюючи її на ситуативно-ділову. Дорослий тепер виступає у ролі партнера по грі, зразка для наслідування, експерта по оцінці умінь і знань. Він є організатором, помічником і учасником спільної предметної діяльності. У рамках ситуативно-ділової форми спілкування в психічному розвитку маляти відбуваються такі важливі події, як розвиток предметної діяльності та початок оволодіння активною мовою.

У віці трьох років у дитини розвивається прагнення до самостійності. Суперечність між «хочу» і «треба» ставить дитину перед необхідністю вибору, спричиняє розбіжні емоційні переживання, розвиває амбівалентне відношення до дорослого і непередбачуваність поведінки. Центральним новоутворенням є поява «системи Я», котра спричиняє потребу діяти самостійно, інтенсивно формується самосвідомість, що має дуже важливе значення для формування особистості дитини. Дитина постійно задає запитання («Чому світить місяць?», «Де закінчується земля?»), фантазує, дуже ображаючись, якщо її неправильно розуміють. Взаємини з дорослими змінюються, — останні тепер виступають у ролі ерудитів, джерела знань про позаситуативні об'єкти, як партнери по обговоренню причин і зв'язків у фізичному світі. Дитина вперше вступає в дійсне співробітництво з дорослим, потребуючи його поваги, приховано або й відкрито звертаючись до дорослого у пошуках схвалення своїм діям.

До кінця дошкільного віку в дитини з'являється ще більш висока форма спілкування з дорослим — позаситуативно-особистісна, пов'язана з оволодінням системою людських взаємовідносин. Дорослий для дошкільника вже не деяка абстрактна особа, він є конкретною соціальною особистістю, носієм знань, вмінь і соціально-моральних норм, строгим і добрим старшим товаришем. Характерним для старших дошкільників стає прагнення не просто до доброзичливої уваги з боку дорослих, а до взаєморозуміння і співпереживання з ними. Дітям потрібна не лише похвала дорослого, набагато важливішим для них знати, чи правильно вони зробили. Збіг власної позиції з позицією старших слугує для дитини доказом її правильності.

Значення цієї форми взаємин з дорослими в особистісному розвитку дитини полягає передусім в тому, що вона вводить дитину в складний світ міжлюдських взаємин, дозволяючи зайняти в ньому адекватне місце.

Дитина вчиться орієнтуватися в соціумі, встановлює різноманітні складні взаємини з оточуючими людьми, засвоює уявлення про свої права й обов'язки, оволодіває нормами поведінки. Нарешті, дитина долучається до моральних цінностей суспільства, в якому вона живе. Завдяки досягненням у позаситуативно-особистісному спілкуванні з дорослими у дошкільника розвивається готовність до шкільного навчання, важливою частиною якого є вміння сприйняти дорослого у ролі вчителя та зайняти стосовно нього позицію учня з усіма тими наслідками, котрі з цього випливають.

Нова форма спілкування тісно пов'язана з досягненням вищого для дошкільного віку рівня розвитку гри. Якщо для першої її стадії (3–5 років) характерним було відтворення логіки реальних дій людей, а змістом гри виступали предметні дії, то тепер моделюються реальні взаємини між людьми, а змістом гри стають соціальні стосунки, суспільний зміст діяльності дорослої людини.

Основою творчого потенціалу дитини є її продуктивна (творча) уява. Як центральне новоутворення в дошкільному віці вона водночас є загальною якістю свідомості, тією «вихідною клітинкою», з якої розвивається все розмаїття суб'єктивного світу малюка. Спонукають творчу діяльність емоції. Саме вони відображають потреби дитини, смисл її діяльності і утворюють основну мотиваційну систему її особистості. Усвідомлення дитиною свого місця в системі стосунків з дорослими та ровесниками, образ самої себе, свого «Я», здатність до об'єктивної самооцінки як новоутворення дошкільного віку також пов'язані з розвитком емоцій.

Аналізуючи проблему розвитку дитини в процесі спільної діяльності, робимо висновок, що при переході до дошкільного віку під впливом заданих дорослими зразків, окремі предметні дії дитини починають інтегруватися в більш складні системи, в силу чого змістом ведучої діяльності стає моделювання навколишньої дійсності. Останнє відображається передусім у сюжетно-рольовій грі (однак і в дитячому малюванні, конструюванні та інших видах діяльності). Функція дорослого при цьому полягає, як і в більш ранньому віці, в застосуванні взірців, але тепер це вже зразки не окремих дій, а цілісної поведінки, у якій вони включені в систему відносин людини зі світом і, насамперед, з іншими людьми. Функція дитини полягає в опосередкованій (символічній) імітації цих зразків (на відміну від раннього віку, у якому виконання безпосередньо імітує зразок).

Визначивши з допомогою дорослого мету, дитина її усвідомлює і поступово привчається дотримуватися вимог, інструкцій, елементарних правил поведінки (черговості та послідовності в іграх) і культури взаємин, керуючись мотивами «добре і погане», «дозволене і недозволене». Спілкуючись з дорослими, дитина привчається робити те, що «треба», утримуючись від того, чого «не можна». Оцінне ставлення дорослих до цих правил і норм розкриває їх справжнє значення, а теплі емоційні контакти з дитиною підвищують її чутливість до вимог, що веде не до формального їх засвоєння, а до усвідомлення та внутрішнього прийняття.

Окремі дії тепер поєднуються в більш загальну структуру цілісної поведінки дошкільника, що і визначає основні психологічні новоутворення

цього віку. Дитина починає орієнтуватися на співвідношення між окремими діями і загальною структурою поведінки, у яку вони включені, тобто усвідомлює зміст як своїх дій, так і тієї ситуації, у якій вони відбуваються. Усвідомлення змісту дії нерозривно зв'язано з появою первинного образу Я, тобто з усвідомленням себе як виконавця дії, учасника спільної діяльності.

При переході до молодшого шкільного віку дитина перестає задовольнятися символічною імітацією поведінки дорослих; у неї з'являється прагнення до реального відтворення їхніх дій. Це вимагає цілеспрямованого навчання «дорослим» способам дій, в силу чого ведучою для молодших школярів стає навчальна діяльність. Її зміст не зводиться до навчання дитини певним знанням і навичкам, а полягає також у тому, що дитина вперше включається в соціально організовану структуру.

Функція дорослого в навчальній діяльності — це функція вчителя в широкому сенсі слова (у цьому смислі позашкільні, зокрема, сімейні відносини з молодшим школярем теж будуються за навчальною моделлю). Дитина виконує в цій діяльності функцію учня. Функціонування молодшого школяра визначається нормами і правилами, що впливають з його функції учня, тобто поведінка стає нормативною, зумовленою виконанням ролі учня. Поява сформованої внутрішньої позиції, тобто суб'єктивного образу власної функції в спільній діяльності, коли дитина починає сприймати себе в ролі соціального індивіда, є центральним психологічним новоутворенням молодшого шкільного віку [1].

У контексті обговорюваної проблеми варто звернутися до досліджень специфіки розвитку моральної свідомості та самосвідомості особистості на етапі переходу від старшого дошкільного до молодшого шкільного віку. Вербально діти частіше дотримуються норм щодо однолітка, тоді як у реальній поведінці частіше ведуть себе «морально» з дорослими. У той же час психологічний аналіз цих відмінностей дає можливість стверджувати, що у спілкуванні з дорослими реалізується швидше не моральна, а просоціальна поведінка. Дитина орієнтується на дорослого як на контролера, як на взірць дотримання норм, але не як на учасника реальних моральних стосунків. Аналіз змісту моральної свідомості дітей дає підставу стверджувати, що в основі їх суджень і поведінки є не розуміння норм, а перш за все слухняність, авторитетність.

Це розходження суджень у сфері взаємодії з різними партнерами психологи пояснюють неузгодженістю прагнень і можливостей дитини. Аналіз невідповідності між прагненням мати високі оцінки з боку дорослих та можливістю виконувати правила показує, що однією з причин цього становища є складність прийняття норм, яка характерна для більшості дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку. Труднощі, що відчуває більшість дітей, зумовлені тим, що задані дорослими норми не дають можливості більшості з них правильно виконувати норми й отримувати схвалення авторитетного дорослого. З погляду нашого аналізу особливо важливим є те, що емоційно-амбівалентне ставлення виникає не лише до конкретних правил, але й до загальних культурних та моральних ціннос-

тей, що задаються дорослими. Під час цього неуспішна дитина може або ж підкоритися оцінкам і правилам дорослого і знизити свою самооцінку, або ж сформуванню негативне ставлення до них, не знижуючи рівня домагань.

Більшість дітей не заперечує самих норм, але позитивного ставлення до них не формується, а отже, порушується процес інтеріоризації, присвоєння правил. Як показало дослідження, до кінця молодшого шкільного віку лише в 10 відсотків дітей формується позитивне емоційне ставлення до цінностей і еталонів, що транслуються дорослими. Складність прийняття правил зумовлена тим, що в процесі соціалізації діти засвоюють та інтеріоризують насамперед позитивні еталони, тоді як дорослі при оцінюванні в першу чергу беруть до уваги негативні. Той факт, що більшість дітей цих вікових періодів відчуває себе незатишно у своєму соціальному середовищі, говорить про те, що норми транслуються дорослими досить прискіпливо, без урахування індивідуальних особливостей дітей. Неможливість відповідати високим критеріям оцінки дорослих ставить дитину перед вибором — змінити чи прийняти критерії дорослих і цим змінити саме ставлення. Це веде до різних відхилень у розвитку соціалізації, викликаючи агресію, уникання чи тривогу в поведінці і спілкуванні дітей.

Складність соціалізації зумовлена тим, що самі правила й норми задаються дорослими як знання, а не як ставлення. Тому лише успішні чи дуже емоційно залежні діти здатні повністю емоційно сприймати норми. З віком кількість таких дітей зменшується. Як наслідок, зменшується кількість добре соціалізованих дітей. При вступі до школи кількість відхилень у процесі засвоєння правил зростає. Це зумовлено не лише адаптацією до нових умов, але й тим, що виконання цих правил не враховує індивідуальних особливостей дітей, їхнього когнітивного стилю, темпу засвоєння знань, особливостей пристосування і емоційного реагування на нову ситуацію.

Формування і розвиток ставлення до однолітка залежить не тільки і не стільки від спільного життя дітей, скільки від рівня розвитку самосвідомості дитини, джерелом якого є суб'єктне, особистісне ставлення дорослого на ранніх етапах онтогенезу. Діти, що ростуть без родини, часто позбавлені такого ставлення, внаслідок чого власне Я дитини залишається невиділеним, не оформленим, що унеможливорює як емоційне включення у яку-небудь діяльність, так і повноцінне відношення до себе і до інших людей.

Найважливішими дорослими для дитини є, вочевидь, її батьки. Саме батьківсько-дитячі взаємини у сім'ї визначають якість психічного, емоційного та морального розвитку дитини, її підготовки до різнорівневих контактів поза сімейним мікросередовищем.

Список літератури

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. — М. : Просвещение, 1968. — 290 с.
2. Эльконин Д. Б. Избранные психологические труды / Д. М. Эльконин. — М.: Педагогика, 1989. — 402 с.
3. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики / А. Н. Леонтьев. — М., 1972. — 386 с.

4. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. — К.: КММ, 2006. — 240 с.
5. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. — М., 1973. — С. 330–420.
6. Spitz R. Hospitalism: a Follor up Rreport on Investigation Described in Vol. 1., 1985 // Psychoana. Study of Child. — N. Y., 1986. — Vol. 2. — P. 11–31.

Мороз О. И.

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии,
ученый секретарь Международного экономико-гуманитарного университета
имени академика Степана Демьянчука (Ровно)

Мороз Ю. В.

кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии
Международного экономико-гуманитарного университета имени академика
Степана Демьянчука (Ровно)

**ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ СЕМЕЙНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ
НА КАЧЕСТВО ПСИХИЧЕСКОГО, ЭМОЦИОНАЛЬНОГО
И ПРАВСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ РЕБЕНКА**

Резюме

В статье рассматриваются особенности влияния родительско-детских взаимоотношений в семье на качество психического, эмоционального и нравственного развития ребенка.

Ключевые слова: межличностное общение, психическое развитие, социальная ситуация развития, субъект активности, самосознание ребенка, эмоциональное развитие.

Moroz O. I.

Ph. D. in Psychology, Associate Professor, Scientific Secretary
of the Academic Council, «International University of Economics & Humanities
named after academician Stepan Demianchuk» (Rovno)

Moroz Y. V.

Ph. D. in Psychology, Associate Professor,
«International University of Economics & Humanities
named after academician Stepan Demianchuk» (Rovno)

**FEATURES OF THE EFFECT ON THE QUALITY OF FAMILY
RELATIONSHIPS, MENTAL, EMOTIONAL AND MORAL
DEVELOPMENT OF THE CHILD**

Summary

In article features influence parent-child relationships in families on the quality of mental, emotional and moral development of the child.

Key words: interpersonal communication, mental development, social situation of development, an activity, self-child emotional development.